

АРИСТОТЕЛІЗМ І АРАБО-МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ (VIII-XII ст.)

Петрінко В.С.

У той час, коли у Західному Середземномор'ї та у центрі "світової" імперії - Римі, в перші століття нової ери почало завойовувати голови мирян християнське вчення, яке носило есхатологічний і месіанський характер, з вірою людей в "царство Боже", таку собі ідеальну державу, у Східному Середземномор'ї ще не згасли осередки античної філософії серед монотеїстичного вчення.

Філософська думка в період III-V ст. розвивалась головним чином в Едесі, Афінах та Олександрії. В IV ст. в Едеській школі була надзвичайно популярна "Аналітика" Арістотеля (Стагірита), яка впродовж багатьох років вважалась найбільш вдалим і доступним підручником аріототелівської логіки [1]. До початку VI ст. християнство спрощує античну філософію. Сама антична філософія в той період переживала спад, схилилась до містики і міфології. Для боротьби з античною філософією християнство почало створювати релігійне вчення. В умовах внутрішнього і зовнішнього наступу християнського і релігійно-міфологічного світогляду аріототелізму прийшлося відіграти позитивну роль: Олександр Афродісійський - популярний коментатор Арістотеля - пропагує вчення Стагірита, підкреслюючи його матеріалістичні сторони [2]. По вказівці імператора Зенона в 489 р. була закрита Едеська школа. Увесь склад школи втік в державу Сасанідів. Голова Едеської школи Нарсай створив академію в м.Нісібін, яка стала філософським центром у державі Сасанідів. [3].

Іншим великим науковим центром держави Сасанідів був Гундешапур, особливо після того, як візантійський імператор Юстиніан, завзятий переслідувач "ересі", спеціальним указом у 529 році заборонив викладання філософії і закрив Академію в Афінах, вигнавши із міста останніх сім її викладачів [4]. Цією подією, як констатують історики філософії, антична філософія закінчила своє існування [5]. Але вже в той час, проглядалися риси нового етапу філософії -ранньосередньовічного.

Праці Аріототеля чудом збереглися. Викладачі та слухачі колишньої Афіньської школи винесли їх на Схід у державу Сасанідів. Уряд персидського шаха Хосрова I Анушірвана (531-579) дав дозвіл усьому складу афіньської академії розміститись в м.Гундешапурі й створити тут академію на зразок Олександрійської. Академія видавала на сирійській мові деякі логічні трактати Арістотеля [6].

В Східному Середземномор'ї жили сирійці - народ прикордонний, за висловом С.С.Аверінцева "живий міст, що з'єднував Середземномор'я з Іраном" [7] - народ торговців, перекладачів, учителів.

Великими перекладачами Арістотеля з грецької на сирійську мову були Ібас і Пробус (V ст.). Видатним автором і перекладачем праць по філософії, медицині і астрономії був сирієць Сергій Ремайнський, який переклав твори Арістотеля на сирійську мову. В галузі філософії Сергій був послідовником Стагірита [8]. Крім цього відомим послідовником філософії Арістотеля був також придворний Хосрова I Анушірвана - Павел Перс. Він зробив переклад логічних праць Арістотеля, написав ряд філософських творів на середньоперсидській (пехлевійській) мові.

Наступний етап у розвитку філософської думки країн Близького і Середнього Сходу був пов'язаний з утворенням у VII ст. арабського халіфату. В 632 році помер Магомет. Зразу ж після його смерті араби почали свої завоювання. Перша династія - Омейядів керувала до 750 року [9].

Твори Арістотеля арабам стали відомі з IX ст. В сучасній науці існує історико-філософська загадка: чи був арабам відомий головний соціально-політичний твір Арістотеля - "Політика"? Дослідник Абд-ар-Рахман Бадаві каталогізував усі відомі переклади Арістотеля на арабську мову, заявив у своїй публікації 1949 року, що нам невідомий ніякий слід перекладів політичних творів Арістотеля на арабську мову [10]. Не включає "Політику" в список відомих арабам IX ст. творів Арістотеля й радянська дослідниця Г.Б.Шаймухамбетова [11]. Разом з тим середньовічні автори згадують про якусь "Політику" Арістотеля. Про неї говорить Абу-Насер-аль-Фарабі в своєму творі "Про класифікацію наук". На книгу Аріототеля про політику вказує й Абу-Алі Ібн-Сіна в "Трактаті про класифікацію раціональних наук". Згадує про "Політику" Аріототеля й Ібн-Хальдун в XIV ст.

Отже, питання про наявність "Політики" Арістотеля в арабському світі залишається відкритим.

Одним із джерел, з якого араби здобували собі знання, була антична наука і антична філософія. Процес опанування арабами духовними багатствами інших народів, особливо античних, називався в арабській літературі "перекладацьким рухом". Він розпочався в епоху Омейядів, але найбільшої інтенсивності він здобув у державі Абассидів [12]. До передісторії виникнення філософської думки на мусульманському Сході (VIII ст.) відноситься діяльність мутазилітів ("відокремлених") - ранніх представників калама (раціонального богослів'я). Мутазиліти стверджували, що людина вільна робити будь-які поступки і єдиним мірилом добра і зла для неї служить її власний розум [13].

У 750 році династія Омейядів була повалена

Абас-
Зміна
ці в
фом
побл
В
му "м
сьоме
ний
покрс
ло б.
держе
Нама:
поясн
кою,
: круго:
жажд
в свої
Багда.
дішнь
В
мутазі
доктри
ливу в
витку
епоху
більше
культу
зароде
ла гол
цього
воюва
теля, я
бленог
йомил
і тому
значни
голь, -
тотеля.
міг зій
колоса.
ючись
ли до
нього з
У 8
знамен
клади
він зна
лоділи
Тому
при ха.
оцінок
скільки
ням той
ж мето
телів Е

-XII ст.)

ля з грецької на V ст.). Видатним філософії, медичній Ремайнський, сирійську мову. В виником Стагірита нником філософії Косрова І Ануші-ереклад логічних ософських творів (кій) мові. ософської думки у був пов'язаний з іфату. В 632 році ого смерті араби настія - Омейядів

відомі з IX ст. В софська загадка: нний соціально-тика"? Дослідник в усі відомі пере- у, заявив у своїй юмий ніякий слід отеля на арабсь- у" в список відо- геля й радянська [11]. Разом з тим якусь "Політику" Насер-аль-Фарабі наук". На книгу бу-Алі Ібн-Сіна в юнальних наук". й Ібн-Хальдун в

Політики" Аристо- я відкритим. и здобували собі тична філософія. ними багатствами их, називався в ьким рухом". Він найбільшої інтен- ссідів [12]. До пе- ої думки на мусу- оситється діяльність анніх представни- лів'я). Мутазіліти а робити будь-які і зла для неї слу- ців була повалена

Абассідами. Вони представляли інтереси Персії. Зміна династії ознаменувалась перенесенням столиці в 762 році з Дамаска в Багдад, заснований халіфом аль-Мансуром на місці невеличкого поселення поблизу старої парфянської столиці Ктесіфона.

В цьому місті - людському мурашнику, названому "мирним", став на престол аль-Мамун у 813 р., сьомий халіф з династії Абассідів. Він представлений за показаннями М.В.Гоголя "великодушним покровителем наук, ім'я якого історія занесла в число благодійників людського роду, який задумав державу політичну перетворити в державу муз" [14]. Намаганням сприйняти здобутки античної культури пояснюється наслідком схилення халіфа перед наукою, котрий і сам був видатним ученим з широким кругозором. Аль-Мамун сповнений справжньою жаждою до освіти вживав усіх заходів запровадити в своїй державі той чужий, до того грецький світ. Багдад протягнув руки дружби всьому вченому тодішньому світу.

В роки правління халіфа аль-Мамуна (813-833) мутазілізм був проголошений офіційною державною доктриною Абассідів. Він створив найбільш сприятливу в історії Східного халіфату обстановку для розвитку філософії та природничих наук. Саме в ту епоху поряд з розквітом мутазілізму, здобуває найбільшого розвитку і "перекладацький рух". Хоч культура, що характерна для мусульманського світу, зародилась у Сирії, однак свого розвитку вона здобула головним чином у східній і західній околицях цього світу - в Персії та Іспанії. Сирійці в період завоювань були захоплені прихильниками Арістотеля, якого несторіани ставили вище Платона, улюбленого філософа католиків. Араби вперше познайомилися з грецькою філософією дякуючи сирійцям і тому з самого початку вважали Арістотеля більш значним мислителем ніж Платон. "Тоді, - пише Гоголь, - аравітани тільки що відкрили для себе Арістотеля. Багатоосяжний і точний філософ Греції не міг зійтися з їхньою уявою, надто стрімкою, надто колосальною і східною, але аравійські вчені, займаючись довгий час копіткою роботою вже дещо звикли до точності і формальності й через те взяли за нього з небувалим ентузіазмом" [15].

У 832 році в Багдаді халіф аль-Мамун створив знаменитий Будинок мудрості, де проводились переклади античних творів на арабську мову. Для цього він знайшов і підібрав перекладачів, які вільно володіли сирійською, грецькою і арабською мовами. Тому великий "перекладацький рух", що почався при халіфі аль-Мамуні в першій чверті IX ст., є за оцінкою А.Корбена "не стільки нововведенням, скільки більш широким і методичним продовженням тої роботи, яка вже проводилася і раніше і з тою ж метою" [16]. Крім перекладів у обов'язки служителів Будинку мудрості входили і інші завдання:

розшук і придбання манускриптів; звірка текстів з оригіналом; критичне порівняння декількох манускриптів; переклад і редагування текстів. Так, історичні джерела повідомляють, що здобувши перемогу над Візантією у 830 році халіф аль-Мамун поставив вимогу, щоб контрибуція йому була сплачена "...книгами філософів, а не грішми, чи дорогоцінностями. У всі кінці посилались гінці з єдиною метою - добувати книги, книги, книги..." [17]. При дворі аль-Мамуна знаходився великий штат персидських і сирійських перекладачів. Серед них особливу популярність здобув Хунейн бну-Ісхак (помер у 876 р.). Із праць Арістотеля ним були перекладені твори "Категорії", "Нікомахова етика", "Метафізика", "Про душу", "Про виникнення і знищення". Другий знаменитий перекладач Яхья бну-Аді (помер у 947 р.) переклав Метафізику і "Поетику" Арістотеля [18].

"Перекладацький рух" продовжувався до XI ст. Центри цього руху виникли в різних кінцях халіфату: Мерв, Гундешапур, Харран, Багдад, Антіохія. Арістотелізм ліг в основу вчення, що розроблялося перипатетиками мусульманського Сходу, їх засновником вважається Абу-Юсуф Якуб бну-Ісхак аль-Кінді (800-870 рр.) - мислитель, який першим серед арабів ввів у побут концепції арістотелівської філософії і завдяки цьому заслужив почесне звання "філософа арабів" [19].

В період посилення реакції, що співпав з початком розпаду Багдадського халіфату, здійснювалась діяльність релігійно-філософського союзу "Браття чистоти", який був заснований в Боїрі у другій половині X ст. і немов би підвів підсумок досягнень у галузі науки і філософії за історично короткий період розквіту культури арабського халіфату. Діяльність союзу "Браття чистоти" завершується перший етап в розвитку власної арабської філософії. В X-XI ст. центр філософської думки на Сході мусульманського світу зміщується в мусульманські держави Середньої Азії та Ірану, що виникли внаслідок розпаду колись могутнього арабського халіфату.

Найбільш послідовними і сміливими противниками релігійно-ідеалістичної філософії калама в X-XI ст. були Абу-Насер аль-Фарабі (870-950 рр.) та Ібн-Сіна (980-1037 рр.). Аль-Фарабі був глибоким знавцем праць Арістотеля. Якщо Платон, як його представляв аль-Фарабі, роз'яснював такі питання, як "правильний спосіб життя і громадянське співжиття", то Арістотель, як його уявляв Абу-Насер, дає як би метафізичний, загальнофілософський вступ до громадянської науки" [20]. Він зумів правильно викласти зміст вчення грецького мислителя, звільнивши їх від мистичних нашарувань, які були нанесені різними коментаторами. На Сході з давнини застосовували образні порівняння. Титул Другого Вчителя, який ще за життя отримав Абу-Насер аль-Фарабі, несе в собі глибокий зміст. Перш за все він

означає почесне визнання Арістотеля, як Першого Вчителя і Абу-Насера - його належного послідовника і продовжувача [21].

В свою чергу, продовжувачем вчення аль-Фарабі був великий мислитель раннього середньовіччя Абу-Алі Ібн-Сіна (Авіценна) (980-1037 рр.). Творчість Ібн-Сіна охоплює всі галузі знань того часу: філософію, математику, астрономію, фізику, хімію, біологію, медицину, фармакологію, психологію, філологію. Авіценна рівняється з своїм учителем Арістотелем по глибині і енциклопедичності своїх знань, по всій будові своєї філософської думки. За глибоко-змістовною характеристикою А.В.Сагадєєва Ібн-Сіна - це "вічний мандрівник, який поєднав у своїй особі філософа і вченого експериментатора, енциклопедично освіченого книжника і практичного лікаря, чия багатогранна діяльність знаходила адекватний вираз у створеній ним філософській системі, направленої на досягнення єдності думки і справи, істини і блага, теоретичного розуму і розуму практичного"[22]. В його філософії, матеріалістичні тенденції арістотелізму знаходять дальший розвиток. Філософія Авіценни ближче до Арістотеля і має менше елементів неоплатонізму, ніж філософія його мусульманських попередників [23].

Безперервність наступності ліній розвитку східного перипатетизму був окремим епізодом в тій загальній історико-культурній епопеї, яка була зв'язана з переміщенням центру середньовічної арабської цивілізації з Близького Сходу на західну окраїну колишньої і могутньої держави, що виникла під знаменами ісламу. В арабську цивілізацію, коли вона на Сході давала ознаки спаду, свіжі сили вливали Андалусія (арабська Іспанія), яка у середині VIII ст. відкололася від Багдадського халіфату. У вищих школах Андалусії викладались філософія, медицина, астрономія, математика. Бібліотека халіфа Хакаме II в Кордові зберігала в своїх стінах біля 400 тис. цінних рукописів [24]. Починаючи з XI ст. в Андалусії почали перекладати твори давньогрецьких авторів з арабської мови на латинську, що вперше дало можливість європейцям одержати більш-менш повну уяву про античних філософів.

До середини XII ст., в зв'язку з прискоренням розпаду Багдадського халіфату, центр арабської філософії остаточно змістився із Сходу на Захід. Найбільш прогресивні арабські мислителі, представники перипатетичної школи в Андалусії - Ібн-Баджа, Ібн-Туфейль, Ібн-Рушд, вважали своїми вчителями Арістотеля і його послідовників із числа середньоазійських та іранських вчених.

Список андалуських перипатетиків відкриває Абу-Бекр Мухаммад Ібн-Баджа (біля 1082-1138 рр.). Його перу належить ряд коментарів на праці Арістотеля, до того ж центральне місце в цих коментарях займають природничонаукові твори Стагіріта:

"Фізика", "Про виникнення і знищення" і "Метеорологія". Ібн-Баджу належить великий трактат "Про душу", в якому творчо розкриті матеріалістичні сторони відповідного вчення Арістотеля. Він вчив про те, що Вселенна вічна й розвивається самостійно, без втручання Бога. "Світ, - писав Ібн-Баджа, - є як би простою, живою істотою, яка не потребує нічого постороннього" [25].

Передові ідеї раціоналізму розвивались в Андалусії молодшим сучасником Ібн-Баджі - Ібн-Туфейлем (Абу-Бакр, поч. XII ст. - 1186). Ще за життя Ібн-Туфейль прославився і як філософ, лікар, поет і як чудовий математик і астроном. З усієї наукової і літературної спадщини Ібн-Туфейля ми маємо тільки "Роман про Хайу, сина Якзана". Головна ідея цього роману, це ідея переваги розуму над вірою і раціонального пізнання над пізнанням містичним.

Третій найбільш відомий представник андалуської гілки східного перипатетизму був Абу-аль-Валід Мухамед Ібн-Ахмед Ібн-Рушд (Аверроес; 1126-1198). Все багатство ідей своїх великих попередників і сучасників - Арістотеля, аль-Фарабі, Ібн-Сіна, Ібн-Туфейля - він не тільки сприйняв, але й піддав критичному аналізу і переробці. "Весь зміст арабської філософії, а значить і весь аверроїзм, - пише відомий дослідник творчості Ібн-Рушда Е.Ренан, - можна звести до двох вчень..., які тісно пов'язані між собою й складають повне і оригінальне тлумачення перипатетизму: до вчення про вічність матерії і до теорії розуму" [26].

Ібн-Рушд лишив після себе 38 коментарів, більшість із яких написані до всіх праць Арістотеля (у тому числі й до "Політики"). За справедливою оцінкою А.В.Сагадєєва "вже одних тлумачень до неосяжної філософської спадщини Арістотеля було достатньо, щоб стало безсмертним ім'я їх творця" [27]. Аверроес ставив собі завдання дати більш правильні тлумачення вчення Стагіріта, ніж його дали попередні арабські філософи, котрі були під величезним впливом неоплатонізму.

Вчення Ібн-Рушда, котре було вершиною арабської філософської думки, зробило великий вплив на розвиток європейської філософії епохи середньовіччя. Це справедливо відзначав російський революційний демократ А.І.Герцен, який писав: "Арістотель був захований під розвалинами стародавнього світу до того часу, поки аравітянин (Ібн-Рушд) не воскресив його і не привів у Європу, що потопала в темряві неучтва" [28].

Розглянувши еволюційний процес становлення і розвитку арабської філософії перейдемо до її оцінки і трактовки. При деякій різновидності відтінків європейська історіографія в розумінні арабомовної філософії відобразила одну з основних своїх тенденцій - розглядати творчість її представників не з точ-

тищення" і зликий трактат і матеріалістотеля. Він живається са-писав Ібн-тою, яка не

пись в Андаджі - Ібн-186). Ще залософ, лікар, і. З усієї науейля ми маєна". Головна зуму над вінням містич-

ник андалусь-Абу-аль-Валід рроес; 1126-х попередниабі, Ібн-Сини, але й піддав зміст арабсь-ізм. -пише ві-да Е.Ренан, - пов'язані між не тлумачення ь матерії до

ментарів, біль-Арістотеля (у едливою оцінчень до неося-ля було доста-к творця" [27]. ільш правильні о дали попере-ід величезним

шиною арабсь-икий вплив на хи середньовіч-йський револю-який писав: алинами старо-равітання (Ібн-в у Європу, що

с становлення і емо до її оцінки сті відтінків ев-ні арабомовної их своїх тенден-авників не з точ-

ки зору їх оригінальності того нового, що внесли вони в розвиток філософської і суспільної думки, а з точки зору впливу на їх погляди грецької філософії. Переважає висловлений у овій час Т.де Бууром, Карром де Во і А.Мюллером погляди про переважно коментаторський характер "ісламської філософії", до вивчення якої треба підходити тільки як до "засобу одержати додаткові відомості по історії античності" [29]. Бертран Рассел дотримується такої точки зору: "Арабська філософія, як оригінальна система думки не має важливого значення. Такі мислителі, як Авіценна і Аверрах були переважно коментаторами"[30].

Заслугою середньовічних арабомовних мислителів є їх виразне намагання не слідувати строго "науці древніх", яку вони застали, як таку, що прийшла в занепад, а відродити її. І це намагання було реалізоване. Б.Рассел так оцінює значення арабської філософії: "її значення ... полягає в ролі передавача. Античну і нову європейську цивілізацію розмежовують сторіччя темряви. Мусульмани і візантійці залишені розумової енергії, необхідної для новаторства, зберегли апарат цивілізації: освіту, літературу і мистецтво. Мусульмани і візантійці стимулювали Захід, коли він вийшов із стану варварства: мусуль-

мани переважно в XIII ст., візантійці в більшості в XIV ст. В кожному випадку стимул мав своїм результатом нову думку, більш плідну, ніж будь-які розумові здобутки самих передавачів: в одному випадку схоластику, в іншому - Відродження" [31]. Таким чином, можна підсумувати і підтримати думку деяких дослідників, що через арабів в Європі познайомились з давньогрецькими філософами і їх вченнями, зокрема з головними пам'ятками Арістотеля, від якого до того часу на Заході мали лише "Органон", що був надісланий ще Карлу Великому із Константинополя [32]. Перекладені і прокоментовані арабами праці Арістотеля потрапили до християн завдяки євреям, які переселилися з мусульманської Іспанії в Європу. Скоро тут дізналися про арістотелівську "Фізику", "Метафізику", етичні праці і "Політику". Твори великого грека немало сприяли культурному розвитку в Західній Європі та відіграли важливу роль у підготовці європейського Відродження. Арабські коментарі Арістотеля дали потік нових думок і могутній поштовх, даний головам того часу. Арістотелізм витримав випробування у просторі і часі і завдячуючи сирійцям, арабам і євреям на протязі майже тисячі років пройшов шлях від Близького Сходу до Іспанії та Західної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Григорян С.Н. Прогресивная философская мысль в странах Ближнего и Среднего Востока // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв.-М.,1961.-С.4.
2. Чанышев А.Н. Аристотель.-М.,1987.-С.209.
3. Григорян С.Н. Указанная работа.-С.5.
4. Богомолов А.А. Античная философия.-М.,1975.-С.340.
5. Игнатенко А.А. В поисках счастья.-М.,1989.-С.25.
6. Григорян С.Н. Указанная работа.-С.4.
7. Аверинцев С.С. Вклад восточных окраин римско-византийского мира в подготовку духовной культуры европейского средневековья // Восток-Запад: Исследования. Переводы. Публикации.-М.,1985.-С.П.
8. Григорян С.Н. Указ. работа.-С.7.
9. Рассел Б. История западной философии.-М.,1959.-С.436-437.
10. Игнатенко А.А. Указ. работа.-С.18.
11. Шаймухамбетова Г.Б. Арабоязычная философия средневековья и классическая традиция.-М.,1979.-С.35.
12. Григорян С.Н. Указ. работа.-С.7.
13. Сагадеев А.В. Ибн Рушд (Аверроес).-М.,1973.-С.18-19.
14. Гоголь Н.В. Аль-Мамун (Историческая характеристика). М., 1953.- Т.7- С.61.
15. Там же.
16. Игнатенко А.А. Указ. работа.- С.28.
17. Там же.- С.29.
18. Григорян С.Н. Указ. работа.- С. 8.
19. Сагадеев А.В. Указ. работа.- С.22.
20. Аль-Фараби Абу-Насер. Об общности взглядов двух философов Божественного Платона и Аристотеля. Философские трактаты.- Алма-Ата, 1970.- С.48.
21. Касымжанов А.Х. Абу-Насер аль-Фараби.-М.,1982.-С.4.
22. Сагадеев А.В. Ибн-Сина.-М.,1985.- С.10.
23. Рассел Б. Указ. работа.- С.441.
24. Григорян С.Н. Указ. работа.- С.9.
25. Ибн-Баджа. Книга о душе // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв.- М.,1961.- С.307.
26. Ренан Е. Аверроес и авероизм.-Киев, 1903.- С.69.
27. Сагадеев А.В. Указ. работа.-С.46.
28. Герцен А.И. Письма об изучении природы // Герцен А.И. Собрание сочинений в 30-ти томах. - М., 1954.- Т.3.-

С.190.

29. Шаймухамбетова Г.Б. Указ. работа. - С.8.

30. Рассел Б.указ. работа. - С.444.

31. Там же. - С.445.

32. Фульпе. История схоластики // Виндельбанд В. История древней философии. - К., 1995. - С.349; Фильштинский И.М., Шидфар Б.Я. Очерк арабо-мусульманской культуры. - М., 1971. - С.201.

SUMMARY**Aristotelism and Arabie-Muslims world (VIII-XII cent)****V.S.Petrinko**

The article deals with the history of Aristotel's doctrine and its development as philosophical and political teaching in the East Mediterranean and Muslims World. Aristotelism due to ist Arabic-Muslims philosophy has undergone time and space tests, covering the way from the near East to the western Spanish bordens of the Muslims world and further to the Western Europe.

ВІЙСЬКОВЕ ЗОДЧЕСТВО ГАЛЬШТАТСЬКИХ ГОРОДИЩ ЗАКАРПАТТЯ**Прохненко І.А.**

Епоха раннього заліза характеризується виникненням широкої сітки укріплених поселень на просторах лісостепової зони від Північного Донця на сході до Тиси на заході [Смирнова, 1966, с.406].

Питання про причини виникнення городищ в XII - VII ст. до н.е. на території Закарпаття остаточно не вирішене [Попович, 1991, с.105]. Дослідники вважають, що виникнення фортифікацій викликав прихід в Верхнє Потисся нових груп населення з Поділля і Південної Польщі [Балагури, 1983, 625 с.], а можливо і проникнення в Карпатський ареал кімерійців, відтік яких проходить сюди під тиском іраномовних племен [Дзембас, 1991, с.56].

До гальштатського періода розвитку городищ Закарпаття відносяться сім місцезнаходжень: Арданово, Біла Церква, Білки, Невиське, Середнє Водяне, Стремтура, Шелестово [Прохненко, 1998, с.56] (Мал.1). Основна частина пунктів розміщена в передгірській зоні регіона [Прохненко, 1997, с. 186]. Виключеннями є Біла Церква і Середнє Водяне, які викликають особливе зацікавлення в плані вивчення раннього етапа заселення гірської зони області [Прохненко, 1998, с.56].

Першочерговим завданням стоїть дослідження планування городищ, тому що саме план укріплення визначає головні тактичні особливості організації його оборони [Раппопорт, 1967, с.11].

Арданівське городище знаходиться в 400 м. на південний схід від с. Арданово, на верхівці "Богослов" (406 м.над р.м.), яка входить в гірську систему "Гать" [Легоцький, 1997, с. 21]. Відзначається слов'янське походження етноніма урочища [Пеняк, 1995, с.111]. Поселення мало форму неправильного овалу, витягнутого з півночі на південь, довжиною 700 м., шириною 200 м.[Балагури, 1982, с, 119]. Північна частина городища підвищена, серед-

ня і південна - майже рівні, мають форму плато. З півночі і півдня поселення укріплене валами, з заходу і сходу захищене природними прірвами. На городище ведуть два в'їзди - південний і північний [Смирнова, 1966, с.397].

Роль захисних властивостей рельєфа значима, але первинне значення належить штучним частинам захисної системи. Тут простежується більш складний тип організації оборони, ніж на мисових і острівних городищах, повністю підкорених захисним особливостям ландшафту [Раппопорт, 1967, с. 216]. Планування свідчить про більшу підготовленість протистоянню штурму - взяттю описом, ніж до дій в умовах пасивної облоги. Складності під час осади зв'язані з відсутністю джерела води на території укріплення [Смирнова, 1966, с.897] і наявністю всього двох входів, що ускладнювало тактичний елемент системи оборони - вилазки, задача яких - заставити противника зняти облогу і відійти від городища [Раппопорт, 1967, с.216].

Про можливості протидії штурму свідчить конструкція фортифікацій. Вивчення структури захисних споруд пов'язане з більшими проблемами, ніж вивчення їх планування. Це визначається тим, що дерев'яні конструкції швидко руйнуються, з впливом часу майже безслідно зезають, а планова структура простежується навіть на сильно пошкоджених пам'ятках [Раппопорт, 1967, с.114].

Матеріали, отримані при дослідженні південного вала в 1958 році експедицією Державного Ермітажу [Смирнова, 1966, с.397] і північного - в 1989 році експедицією УжДУ, дозволяють реконструювати систему фортифікацій Арданівського городища.

Південний вал насипаний з лісовидного суглінку з домішками невеликих уламків трахіта і інших вулканічних порід на андезитову скелю. Ширина його у